

ԵԿԵՂԵՑԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԿԵՍԱՐԱՑԻ ՊԱՏՐԻԱՐԳ ԵՒ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ



Ե.

ԿԵՍԱՐԱՑԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԱՆԳԱՄ ՊԱՏՐԻԱՐԳ

(1607—1609)

Կ. Պոլսոյ հայութիւնը այդ թուակա-
նին կ'ապրէր խառնակութեան մը մէջ,
ձեւալիններու ապստամբութեան հետեւա-
նօք բոլոր ներքին զաւառներու ընկալու-
թիւնը՝ ապաստանած էր կենսիցի ապահա-
վութեան համար Կ. Պոլիս և անոր շուրջը:

Դարանալցի, որ մէկն է անոնց, որ
իր ընդի զաւառին ընկալութեան հետ Կ.
Պոլիս և անոր շուրջը ապաստանող բազ-
մութիւններու հետ այս կողմիցը ինկած և
անոնց հետ զբաղած է այն շատապանքները՝ զոր
այս առթիւ կրած է ժողովուրդը: Միայն
թէ ինքն թիւերու ճշգրտութեան և կանո-
նաւոր դասաւորութեան մը խնամք տա-
րած չլլալով իր ժամանակագրութեան
մէջ, կարելի չէ պայմառ եղբայրացութիւն-
ներ հանել իր գրածներէն:

Շատ որոշ կը տեսնուի սակայն՝ թէ իր
օրերուն Կ. Պոլիս խնուող գաղթականնե-
րուն և բնիկներուն միջև մեծ վէճ աւ պայ-
քար կար, որուն ինքն ալ իրր գաւառնե-
րէն եկող զանգուածներու մարդը մասնակ-
ցած էր:

Սիմէոն զպիր Լեհացի, որ 1608 Սեպտ.
10ին Կ. Պոլիս հասած է, և հետո մնացած
իր այցելու կամ անցորդ այդ ներքին վէ-
ճերէն, մի քանի տողերու մէջ շատ աւելի
յստակ գաղափար մը կուտայ Կ. Պոլսոյ
Հայոց կացութեան մասին:

Իր Ուղեգրութեան մէջ անիկա կ'ըսէ
թէ անոնք ունէին այդ թուականին միայն
հինգ եկեղեցիներ, երեքը՝ Վլադիկայի մէջ,
Ս. Նիկողայոս(*), Ս. Աստուածածին(**) և

Ս. Սարգիս(*), մէկը՝ Պալաթի մէջ(**) և
մէկը Սուլու Մանազքի (Սամաթիա) մէջ՝
Ս. Գէորգ:

Ըստ Սիմէոն զպիրի՝ հազիւ 80 տուն
տեղացի հայի կային այն ատեն Կ. Պոլսոյ
մէջ, իսկ ընկուր եւ պաղնիքս՝ 40,000 տու-
նէն աւելի Կ. Պոլիս, Ղալաթիա, Սկիւտար
հաստատուած, ձեւալիններու պատճառով
(ՀԱ. 1932, էջ 468)

Եկեղեցին, որուն շինութիւնը 1610ին իրր թէ կասա-
րուած էր Յովհաննէս Խուլէի, ըստ Գրիգորիս վրդ.
Գովմիքիանեանի (տե՛ս Աննապոլսի Երեմիա Ա. էջ
38-39) Թաղէս Միհրդատեանցի 1718ին գրուած յի-
շատակագրէն քաղելով տուած տեղեկութեան հա-
մաժայն, որ կը կորսնցնէ իր արժէքը Սիմէոն զպիր
Լեհացիի ականատեսի վկայութեամբ: Բիւզանդ Քէչ-
եան (Պատմութիւն Հիւսկանդեանցի, էջ 48) արձա-
գանգ կ'լլայ աւանդութեան մը որուն համաձայն
Մայր եկեղեցին շինուած է Սուլուս Ամէտ Ա.ի
ատեն (1603-1617), որ մասամբ կը համաձայնէր Մի-
հրդատեանցի տեղեկութեան, սակայն ի հարկէ մի
քանի տարի զոնէ առաջ տանելով շինութեան թուա-
կանը 1610էն, որպէսզի կարենար 1608ին Սիմէոն
զպիր Լեհացիի անսխալ զայն:

(*) Չինիլի-Համամ կը գտնուէր, այժմ անհե-
տացած:

(**) Նշանակելի է որ Պալաթի եկեղեցւոյն ա-
նունը չէ նշանակած Սիմէոն զպիր Լեհացի: Անշուշտ
շատ հասկնալի է թէ այն Պալաթի Հայոց արդի Ս.
Հրեշտակապետը չէր, քանի որ անիկա Հայոց յոյժ-
նուած էր՝ ըստ Դարաբանդիի՝ 1631ին, ըստ Երե-
միա Չէլէպիի ժամանակագրութեան՝ 1636ին, եւ
ըստ Սարգիս զպիր Յովհաննէսեանի Տեղագրութեան՝
1628ին, իսկ Օրմանեան պատրիարքի սեփական ծե-
ռագրի մը մէջ եւ տեսած եմ սա տողերը՝ որ հա-
ւանակաւորուելու ամէնէն ճշգրտայն է. «Երեւանիս
Հայոց 1078 (≈ 1629) փետրուարի 23 Դե.ի ի թագաւո-
րութեան Սուլթան Մուրադի Գ. Ամ. պարգեւեաց մեզ
Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցին որ է ի պալատս քալմ,
պուղարէի կոչեցեալ յունաւէնս: Արդ, Պալաթի եկեղե-
ցին, զոր Սիմէոն զպիր կը յիշէ, 1628ին գրուուած
Ս. Նիկողոսն է, այժմ ԳԵՂԵՂԻ Ծափի դարձած:

(*) Հիսար-Տիպի կը գտնուէր, այժմ անհետա-
ցած:

(**) Գոււմ-Գաբուրի Ս. Աստուածածին արդի Մայր

Ժողովուրդին հետ հողեւոր պաշտօն-
եաները եւ համախմբուած էին Կ. Պոլիս,
ինչպէս կը հասկնային Լեհացի այցելուի
տեղեկութիւններէն, վասնզի այդ միջոցին
Կ. Պոլիս կը գտնուէին 4-5 վարդապետներ,
երեք եպիսկոպոսներ, 100էն աւելի քահա-
նաներ, առանց հաշուելու արեղաները (շոյն):
Ինչպէս կը գտնուէին ուղեւոր նոյն իսկ եկե-
ղեցիները տրամադրել կապակապաններուն
եւ ինչպէս որոշ կը հասկնային Դարանազի
խոսքերէն, իրենց ձեռքը կը պահէին իշ-
խանութիւնը:

Այս պատճառով կ'իրեայ թէ երբ Դրի-
գոր Կեսարացի իր ծննդավայրը մեկնեցաւ,
Կ. Պոլսոյ մէջ իրեն յաջորդ մը չընտրուե-
ցաւ, այլ աշխարհական տեղակալներ վա-
րեցին գործերը:

Անկախ երբ Կ. Պոլիս կը հասնի 1607ին,
պատրիարքական իշխանութիւնը կը զտ-
նուէր ճշմարտութիւն պատշաճութեամբ վախճե-
լաց ձեռքը (Դարանազի, էջ 109):

Այս գրութիւնը յետոյ ուրիշ անգամ-
ներ ալ կ'ընտրուեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, այն-
պէս որ շատ տարօրինակ պէտք չէ թուի:

Այս 1605էն 1607 պաշտօն վարող աշ-
խարհակալ վարդերէն միայն երկուքն
անունը կը յիշէ Դարանազի. «դոյն Կա-
նոն Նազարեթ» եւ «Բոսա Եղորդան»:

Այս Տեղակալները, որոնք թերեւ յա-
նուն Դրիգոր վրդ. Կեսարացիի կը վարէին
Կ. Պոլսոյ աթոռին գործերը, Ռոտոթթօ՝
Հայ գաղթականներուն զրկած էին Նազալ
մականուանեալ Ղազար քահանան, որ տե-
ղացիներու հետ վէճ ունենալուն համար
ահարկու ժառանգութիւն մը բրած էր, եւ
մաղ էր մնացեր որ պատճառ դառնար Ռո-
տոթթոյի Հայոց տարագրութեան (Գր. Դա-
րանազի, էջ 108-113):

Գր. Դարանազի, որ իր հայրենակից-
ներուն այցելելու համար հոն կը գտնուէր,
զայդու թը այս աղէտէն փրկելէ յետոյ, քա-
հանաներով եւ երեսփոխաններով կ'իրթայ
Կ. Պոլիս տառ մեր այս մեծ առաջ վարդապետ
Յակոբ ի զսկզբս ի Նազալի յար առաւմանցն
(Նշ, էջ 113):

Յակոբ վրդ. Զէյթունցի կը բերէ որ
գտնէ քահանան, սակայն «քաջաբարոյն հա-
յերն, որ ի նոյն ժամանակին դպարդին» ոյ-

(*) Ղապալ, որոշուած տուրք կամ կապալն է,
որով ծախու կ'առնուէին պաշտօնները, ինչպէս

ժողով յառաջարկայ հին, յետեւ թոյլ դասերոյ այլ
թիկունս եղին նման եւ օգնեցին նորա յարաբերան
թէ՛ մեր հրաւանման եւ զնացին (Նշ, էջ 113):

Նշանակելի է որ Դարանազի յառաջա-
պէս կը շնչուէ թէ «այսմ ժամանակի ոչ ոք
կայր ի վարդապետաց յԱստուրք». ուրեմն Կ.
Պոլսոյ պատրիարքական աթոռն ալ թա-
փուր էր (Նշ, էջ 114):

Սիւմէոն դպիր Լեհացիի յիշած 4-5 վար-
դապետները եւ երեք եպիսկոպոսները ար-
դեօք այդ թուականին մահէն ալ հոտ
թափեցան: Ասիկա շահեկան խնդիր մըն է:

Դարանազի այնպէս մը ցոյց կու տայ
թէ ուրիշ վարդապետ չըլլալուն համար
տեղակալներուն դէմ ուրիշ գանդաւ ունե-
ցողներ իրեն օժիքէն բռնած էին ու պա-
հանջած՝ որ դատաստան ընէ:

Դրիգոր Դարանազիի կը հաւաքէ զգա-
ւնայն եկեղեցոյ ֆահմայք եւ եկեղեցականներն
որպէսզի քննութիւն ընէ եւ տպոյ յանդի-
մանէ անոնց «չարարիչը», սակայն դաւա-
քատողները չեն գործ վստահելով տեղա-
կալներու վրէժմոյ գրութիւնէն (Նշ, էջ 115):

Յետոյ Դարանազիին կը փնտռէ Նա-
զալ Ղազար քահանան: «Հարցուկ եղէ, թէ
ո՞ր է, առացի թէ ի Կեսարիա դրկեցին վն-
իկնին» գնեմ Գրիգոր վարդապետն ի թերեւ (Նշ,
էջ 113):

Ժամանակագիրը կ'ըսէ թէ «Այս ժա-
մանակի յետոյ, ղինչ ետք ի Ս. Գեորգ եկեղե-
ցին Սամաթիոյ, կու գան կ'ըսեն թէ այդ
պաշտօնը քահանան եկած է: Դարանազի
դայն կը կոչէ եւ անկէ բացատրութիւն կը
պահանջէ իր արարքներուն համար եւ կ'ըսէ.
«Կայ, մնա՛, որ Կեսարացին ցայ. ի հետ նորա
դաստաստաւ ֆնտրեալն առնենք եւ դասապա-
տենք զնոյ յարաւայր, որ շատց յարս յինին»:
Այս սպառնալիքին առջեւ Նազալ Ղազար
քահանայ, վասնզի Կեսարացիէն սուր առեւ
եւ զօրացեր էր, մահէն տեսնել նախատեսք եւ
հայհոյանք կ'ընէ, եւ Դարանազի իր համբե-
րութիւնը կ'որոշեցնելով՝ իր աշակերտին Սի-

նան պատրիարքութիւնը, որուն համար 100 հազար
փող (այսինքն սահալ) կու տային պաշտօն առաւ
առնել եւ 140 հազար փող ամէն տարի: Տէֆթլըտա-
րին դուռը կը տրուէր այս տուրքը. երբեք եւ զայլ
ձեռագիրս գործնի սպառնաց ի նոյն զուգն օրով հա-
մարէն սուր իւր լինի 1244 թու. (Հ. Ղուկաս Ինժե-
նան, Աշխարհագրութիւն Զորից Մասանց Աշ-
խարհի, Ե. հտր. էջ 117):

մէտն Արեղայի հետ փառաւոր կերպով կը ծծէ և զուրա կը հանէ զայն (Նշ, էջ 116):

Նազաշ կ'երթայ Կ. Պոլիս եկող Կեսարացիին ընդ առաջ, գանդատելով որ պիտի ֆոնասիանուէր զիս յայս հապ հասոյց ուն վարդապետ տնուն, զի Յակոբ վարդապետի կողմանցն էս (Նշ, էջ 117):

Այսպէս կը գրգռէ Կեսարացին որ հինէն արդէն որ ունէր Յակոբ վրդ. Զէյթունցիի դէմ:

Կեսարացի իրեն կը յանձնարարէ լուռ մնալ, վասնզի ինքն այնպիսեաց աղագաւ կու գայ այլհասակոյց և կը խոստանայ առնոր վրէժը լուծել:

Արդարեւ քանի մը որ յետոյ կուգայ Կեսարացին սնծաւ անդոյիւ ետես ի Բուզանդիս անկողացոյ եւ խոյս կերպիւ որպիս զտիւծ, որ անկնայն հայոց սոզն սարսնցիկն ի նմանե (Նշ, էջ 117):

Դարանազգի կ'ըսէ թէ անկ այլ դեռ չեմք տեսնել զինքն և չունեմք կարծիք դիտարարեան ունել ընդ մեզ, այլ լցեմ եմ յարախոսութեանս եւ բարոյսն եմ նախանմով բարկութեանս ընդ մեզ, քե՛ն նազարեթին նեղութիւնն վստեմ երիցեացուն եւ քե մասնի չ'ազար իրիցիկն կրկնուեմ:

Դարանազգի կ'ըսէ թէ սվաւն այսոցիկ պատճառաց փութացուցին ի բերելն՝ զմեզ դասապարտելոյ եւ հալածելոյ աղագաւ եւ այլոց վարդապետաց անարկութիւն լիցի եւ այլ մի՛ ոք իբեցեսցեմ գալ, զի ինքն միայն բնակեցեմ ի մեզ հայոց ... եւ այնպէս ունի խորհուրդ յայնմ ժամանակին մինչեւ ցայսօր ժամանակի, զի ինքն միայն բնակելոյ յայսմ աւելարհի:

Ուրեմն որոշ է թէ աշխարհական վէճերէն կը դարձնու զարձմէ կ'ընէին զէպի Կեսարացին, որ իբր պաշտպան և ախոյեան Հայ Եկեղեցոյ՝ կը բերուէր Կ. Պոլիս հալածելու համար այն օրերը, ընդհանուր խառնակութենէն սգաւորելով, կաթողիկէ կղերէն որսացուած Հայ եկեղեցականները, որոնց եղծումները և շեղումները արդէն արձգանով դառած էին ժողովուրդին մէջ:

Դրիգոր Դարանազգի՝ որ ինքզինքն միամիտ կը ձեռնդէ և իբր թէ տեգիտակ Կեսարացիին աննողոմ բարձրին, արնկեր եղբայրացեցութիւննդին և զգուռաբար մեծամեղութիւննդին համար ըստածներուն, կը յայտնէ թէ ինքն կը կարծէր թէ օրի-

նազանցը անաչաւ պիտի խրատէր և շեղողները ուղղութեան պիտի բերէր:

Այս պատճառով, կը խորհի իր աշակերտին՝ Սիմէոն արեղայի հետ անկախորդաւ մտօք իբր հօր և մեծ հորքօր անոր տեսութեան կերպիւ, նուէր տանելով պատանս յուսաշարսից, անկի գերեզմանի տուն օրինակ ի քարէ յինած, անկի փայտ խայի թաղմանսնայն սնծորհմանս տեղաց յուսաշարսից, արուստ լմով, և զուլար քաղպիկի, անկի գրուի շարս, օշաւ մի նուռ, իրեն կ'ընէ կերանային մէկ քանի քահանաներ և եկեղեցական Պետրոս Զէյէպի:

Դրիգոր վրդ. Կեսարացի մէկ ժամ սպասեցելէ յետոյ կ'ընդունի զինքը և նազաշ Դաւար քահանան՝ իր մարդը՝ ծնծած ըլլալուն համար բացատրութիւն կը պահանջէ և կը թողու բաղնիք կ'երթայ, առնել տալով Դարանազգիին ձեռնաց գաւազանը, ըսելով որ քառիք, պահեցիք, եւ շատ յաստատնի գրուց ունիմ ի հետ զորս փորցնա (Նշ, էջ 118):

Դարանազգիի բարեկամները կը բողոքեն պատրիարքին (էջ 119) և Նազաշին ըրածները կը բացատրեն: Կեսարացի կը խոստանայ որ թէք ուրիշներ ալ վկայեն՝ կարգադուրկ պիտի ընէ այս քահանան:

Այս միջոցին տեղակալները Դանիէլ վրդ. Այնթապցին և մի քանի զոյաւոր սպերս կը զրկեն որպէսզի հաշտեցնեն Դարանազգին և Կեսարային, և զբաղուն աղայանով կ'առնեն կը տանին Դարանազգին Ս. Սարգիս եկեղեցին, իրենց հետ ունենալով զբաղունաթիւ ժողովուրդի:

Դրիգոր Կեսարացին անարգանք կ'ընդունի զայն, և փոխադարձ վէճէ յետոյ՝ կը զիջի գաւազանը դարձնելու և վեր երեսօք տես հաշտութիւն ընելու Դարանազգիին հետ (էջ 120-122), ինչպէս կը հաստատուի քիչ յետոյ անոր աշակերտին՝ Սիմէոնի մահուան (Ք 1607 Յոկ. 25) պարագային անոր պատճառած նեղութիւններով, զորոնք մանրամասն նկարագրած է Դարանազգի (էջ 122-124), չեմ գիտեր որքան անկեղծութեամբ:

Դրիգոր վրդ. Կեսարացի յետոյ կը սկսի չարչարել սպանդոխս եւ մոլեհեմ, «նորեկ», ճշտապէս, ճանկ եւ աղբառ քահանաները, վասնզի Կ. Պոլսոյ նոր գաղթականները հետզհետէ կը բազմանային և անոնց ծխա-

տիրութիւն կ'ընէին միասին զազթող հայ-
րինակից քահանաները: Նորիկները հաշտ
աչաքով չէին դիտուէր բնիկներէն: Սկսեալ
քահանաները մանաւանդ թշնամութեան
ու ոտելութեան առարկայ դարձած էին
տեղացի քահանաներուն և աշխարհակոտ
վիբիլներուն, որոնք կը պահանջէին պաշ-
տօնի ժողովուրդէն ստացուած դրամէն
բաժին հանել ի նպաստ եկեղեցիներուն
վրայ զրուած պետական տուրքին: Սա-
կայն ազգատ ժողովուրդը հազիւ կրնար
ապրիցնել իր քահանաները, որոնց համար
անհարկն էր վճարել պահանջուած տուր-
քերը: Այս պատճառով վիբիլները չէին
թողորսնանց մասնակցել ծրարկատարու-
թեանց, դուրս կը վաճէին եկեղեցիներէն
ու գերեզմանատուներէն և հրապարակա-
յին վայրէկանութեան տնտեսաներ ալ պա-
կաս չէին ըլլար, այն աստիճան՝ որ քա-
հանաներէն ռմանք, իրենց կրած բռնու-
թիւններէն ու ճնշումներէն զրուած, կը
պարտաւորէին թողուլ իրենց կարգը եւ
ապրուստ ճարելու համար բնականութիւն
և ջրկրութիւն ընել:

Գրիգոր Կեսարացի Կ. Պոլիս մտնելէն
վերջ, հաճոյանալու համար տեղակալներու
գլխաւորին՝ Նազարէթին և սոյոց վերա-
կացուաց աշխարհախմբաց, որոնք զինքն
վերստին կոչած էին Կ. Պոլիս, և անոնց
զրդումներով, կը սկսի աւելի նեղել պաշ-
տօնի քահանաները: Եթէ քահանայ մը
ընթերցման սխալ ընէր, հրապարակաւ կը
խայտառուակէր (Իսթանպուլ, էջ 124):

Քահանաները երեք աստիճան (տասն
կարմիր, տասը դըշ, և հինգ դըշ) տուրքի
կ'ենթարկէ, տարուան մէջ երեք անգամ
վճարելու պայմանով: Քահանաները վեր-
ջին ծայր անձկութեան և տագնապի կը
մտնուէին, և ինքզինքնին ազատել կը
խորհէին: Գաղթականներէն զիրքի տէր
մարդիկ ծածուկ կը զիմն Ռամաստան ա-
նունով Պալմիրայի քաղաքին, որ կա-
մախի Մարէք գլուղէն ազգեցիկ բաբունով
պաշտօնավար մըն էր, ու դրամի ուժով ա-
նոր միջոցաւ: Սուլթան Ահմէտէն հրովար-
տակ մը կը հանեն Գարանազցիի անունով,
որով անոր իրաւասութիւն կը տրուէր իր
հեղինակութեան հիմարեկեղու էրզրումի
էյալէթէն՝ այսինքն գրիթէ բովանդակ Հա-
յաստանէն գաղթողները և վառնք ինք-

նազուլ հովուելու (Իսթանպուլ, էջ 128-129):

Գրիգոր Կեսարացի այսպէս պատճառ
կ'ըլլայ որ Կ. Պոլիս պատրիարքութիւնը
1607ին երկուքի բաժնուի: Վասնզի Իս-
րանազցիի ազամայ և բռնազատու կը հա-
մակերպի այս կարգադրութեան և երկու
տարի (1607-1609) կը սկսի տխրել եւ հով-
ուել զիստախմբա ժողովուրդն ցրուել հրա-
մանաւ քաղաքին (Նշ, էջ 129):

Գրիգոր Կեսարացի հեղահանէ զօրա-
նալով՝ կ'երեւայ թէ ի վերջոյ աշակերտնե-
րուն ալ տուել կը դառնայ: Սեպարցիցի,
որ վախճանէր հին զարգացիցն, սկսան դժեղ
եւ մտնել զինքն՝ զիստախմբա այլազգաց թե
մէր Բապիւն արածին (*) ասոց կ'ստէ եւ ին-
քանէ ծնունդն պիտի կու հաւատի, եւ քաղաք
հին հանէր որ շարաշար մանուկաւ ապստա-
նիկն:

Գրիգոր Կեսարացի կը փախի և Սա-
մաթիոյ Ս. Գեորգ եկեղեցոյն նկուղը կ'ա-
պաստանի: Ենկէ կուգայ Գարակէտմիւրիկի
Ս. Նիկողայոս եկեղեցին և հոն կը մնայ
ան ու զոյի մէջ:

Դարանազցի վեհաժողովուրդը զայն կը
հիւրասիրէ և Գրիգոր Կեսարացի զղում
և հրապարակաւ սէր կը յայտնէ Դարա-
րանազցիին (հմտ. Նշ, էջ 130-131), ա-
կայն Վլանկացի Սաքին Մալայիմ անուն
ազգային մը այս համաձայնութիւնը խա-
ղաւորու համար Կեսարացիին կ'առաջնորդէ
փառաւորութեամբ Գում-Գաբու Ձիւրիւի
Համայն Ս. Սարգիս եկեղեցին:

Տեղակալներու պետը՝ Նազարէթ եւ
ընկերները նորէն կը սկսին արհամարհել
եւ պանդուխտ քահանաները եկեղեցիէն
արտաքսել: Այս անգամ Կեսարացիին կ'ը-
րոտտանայ և քաղաքում անարգանաց եւ ան-
խաղաղութեան կ'ընէ անոնց, և քահա-
նաներ կը զրկէ Դարանազցիին մօտ, որ-
պէսզի գայ իր մօտ, և գառուին Նազա-
րէթի և ընկերներուն հետը:

Դարանազցի բազում անթիւն գնաց
Ս. Սարգիս եկեղեցին, սակայն տեղակալ-
ներէն ո՛ր մէկը դատուելու չեկաւ ո՛չ Կե-
սարացիի և ո՛չ ալ Դարանազցիի քով:

Ա. ԱԳՊՈՍՏԵԱՆ

(Շարունակելի)

(5)

(*) Քապին՝ կին արձակելու վարձքն է: